

НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ И НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ПЕРИОДИЧЕН ПЕЧАТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО (В СРЕДИЗЕМНОМОРСКА ПЕРСПЕКТИВА)

Николай Неновски¹

Пенчо Д. Пенчев²

Въведение

В началото на XIX век, след края на размириците в Османската империя и успоредно с реформите в нея, занаятите, търговията и донякъде селското стопанство по българските земи преживяват подем. Успоредно с това се увеличава броят на българите, които получават по-високо образование и които по този начин се докосват и пренасят на българска почва модерни философски, политически, обществено-икономически доктрини.

В тази ситуация са направени и първите опити за анализ и осмисляне на различни икономически проблеми от страна на българската интелигенция. Тези опити датират от времето след края на Кримската война (1853-1856 г.) и продължават до Освобождението на България през 1878 г. – т.е., обхващат т. нар. последен етап от периода на българското Възраждане. Обемът и обхватът им са относително скромни. Първоначално стопанските проблеми са обсъждани по страниците на периодичния печат. Постепенно обаче са направени опити за публикуване на периодични издания, които в една или друга степен се насочват към по-голяма концентрация върху икономическите проблеми. Тези опити в началото са неуспешни и едва в последните години преди Освобождението се появява относително специализирано списание, което просъществува по-дълго време.

По редица причини в периода на османското владичество над българските земи икономиката не е сред най-привлекателните теми за обществен дебат. Интересът на българите е насочен предимно към проблемите на образованието, борбата за независима църква, начините за политическо освобождение и други подобни. Въпреки това може да се приеме, че българската икономическа мисъл се ражда в рамките на Османската империя, което дава отражение и на някои от нейните главни характеристики. Авторите, които се занимават с икономически въпроси, обикновено са журналисти, учители, лекари и др. представители

¹ Николай Неновски е доктор на икономическите науки, професор в катедра “Финанси” на УНСС; университет “Жул Верн”, CRISEA; Амиен, Франция; сл. тел.: 81-95-652, e-mail: nikolaynenovsky@gmail.com.

² Пенчо Пенчев е доктор по история, доцент в катедра “Политическа икономика” на УНСС; CRISEA; сл. тел.: 81-95-692, e-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg.

на интелигенцията. Те често нямат задълбочени или професионални познания за икономическата теория. Това се дължи на факта, че в целия период преди Освобождението на България (1878 г.) между 15 и 20 българи изучават административни и стопански науки, политическа икономия, финанси или други подобни в Западна и Централна Европа. От тях седем не завършват образованието си (Генчев, 1991).

Основната теза на авторите е, че при формирането на българската икономическа мисъл тя се характеризира с три основни черти. Това са: либерализъм, национализъм и етически подход към икономическите проблеми. Българският стопански либерализъм е силно повлиян и инспириран от френския либерализъм на XIX век; национализмът е оправдан и разбираем с оглед борбата на българите за освобождение и заплахата от разоряване на местните занаяти от конкуренцията на вносните промишлени стоки, а етическият подход, макар и да не е уникален, има своите корени по-скоро в православието и традиционния морал, отколкото във влиянието от някаква специфична западна доктрина. Противопоставяне между посочените характеристики липсва, те по-скоро се допълват и смекчават взаимно (ако е необходимо).

Специализираният икономически печат, от своя страна, дава възможност за популяризиране на тези идеи и също има някои специфични черти. Така в списание „Ступан“ (1874-1876 г.) може да се открие интересно съчетаване на възгледите на френските физиократи за решаващата роля на земеделието в стопанския живот с пропагандата на индустриалния протекционизъм и възприемане на основни принципи на класическата политическа икономия. Изследването обхваща периода приблизително от 50-те години на XIX век до началото на Руско-турската война от 1877-1878 г., която довежда до освобождението на част от българските земи и в резултат на която икономическото развитие на България и еволюцията на българската икономическа мисъл навлизат в нов, качествено различен етап.

Представената студия е организирана по следния начин. В първа част са разгледани и анализирани основните характеристики на българската стопанска мисъл при зараждането ѝ до Освобождението на България от османска власт през 1878 година. **Във втората част** са разгледани опитите за публикуване на специализирани икономически издания през същия период. Открити са техните най-важни особености, като се обръща внимание на факта, че статии по теоретични проблеми сравнително бавно и трудно си пробиват път, дори и когато са популяризаторски. **В последните части** е направен опит за обобщение и за поставяне на ранната българска икономическа мисъл и на специализирания икономически печат в сравнителен балкански и европейски план. Това дава възможност за адекватен анализ и задълбочава познанията за разпространението и влиянието на икономическите идеи.

I. ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ В ПЕРИОДА НА НЕЙНОТО ЗАРАЖДАНЕ

До началото на XIX век възприемането на света от страна на българите е изцяло доминирано от традиционната етика и морал и от нормите на православно християнство. Първите относително специализирани икономически знания проникват сред българите от началото на XIX век. Това става чрез гръцки и румънски училища, чрез различни преводни учебници (основно френски), в които се засягат най-вече практически търговски въпроси, дават се елементарни познания по счетоводство и т.н. (Русев, 2008).

Едва през втората половина на 50-те години на XIX век обаче са направени опити за запознаване на българската общественост с някои от основните постижения на политическата икономия. Те са дело на д-р Иван Богоров (1819-1892), който се приема като безспорен родоначалник на българската икономическа мисъл (Горов, 1994, Натан, 1972). Той учи първоначално химия в Лайпциг, а след това започва да учи медицина в Париж през 1854 г. Поради липса на средства прекратява временно обучението си и за известно време се връща в българските земи, където успява да получи финансова помощ от богати българи, благодарение на която завършва медицинското си образование във френската столица през 1859 г. (Генчев, 1979).

Богоров е истинска ренесансова личност. Още при пребиваването си в Лайпциг издава първият български вестник „Български орел“ (1846 г.), по-късно публикува френско-български речник, публикува учебници по въпросите на българския език и граматика, популяризира научни знания, става главен редактор или сътрудник на редица вестници и т.н. Още при издаването на първия български вестник той изразява намерение в него да се занимава и с икономически проблеми, но тъй като от вестника излизат едва три броя, Богоров не успява да осъществи идеята си. След като завършва образованието си и се завръща в България, той все пак пристъпва към осъществяване на намерението си да пише за икономика. Успоредно с това през 1863 г. става инициатор за образуване на акционерно дружество, което да открие памукотекстилна фабрика в Пловдив, разработва и обосновава план за строителство на железопътна линия от Бургас през Пловдив до Солун (Богоров, 1863, 1864). Стопанските му инициативи завършват без успех.

Д-р Иван Богоров олицетворява либерализма като основна характерна черта на българската икономическа мисъл при зараждането ѝ. В публикациите си, посветени на политическата икономия, той показва задълбочено познаване на произведенията на Адам Смит, Жан Батист Сей, Фредерик Бастиа, Ричард Кобдън и др. Богоров сочи Бастиа като свой любим автор, който е „най-пъргавия и най-сладкодумния икономист, и който е, освен това, едно от най-благородните сърца, що се е борил за благо на човечеството“ (Богоров, 1862). През 1869 г. във вестник „Турция“ Богоров прави сбито изложение на основните идеи на Адам Смит, развити в „Богатството на народите“ (Богоров, 1869).

Няколко години по-рано Богоров издава студия под заглавие „Издирвания върху естеството и причините за богатството на народите”, като обогатява идеите на Смит с редица свои разсъждения в духа на френския и немския либерализъм (със сигурност под влияние на Ж. Б. Сей, както и – може да се предположи, на Ханс Хенрих Рау) (Богоров, 1965). Ив. Богоров е първият българин, който прави опит да даде определение на същността на политическата икономия. То е издържано напълно в духа на Смит и Сей. По думите му:

„Съгледванието на законите, според които богатствата на един народ се споделят естествено между различните строеве на обществото, и издирването на причините, които клонят да умножават тях богатства, съставляват една най-мъчна, най-замотана и най-запрепирня част на познатата наука под име политическа икономия”
(Богоров, 1865, 5).

Политическата икономия има и една друга важна характеристика, тя е:

„[...] от всичките науки оназ, която прави най-много влияние на хорските предразсъждения и ги намира най-яко вкоренени”
(Богоров, 1865, 12).

Израз на либерализма на Богоров е възприемането на характерната за класическата политическа икономия трудова теория за ценността³, защитата на свободата на сдружаване (Богоров, 1863, 9-17) и критичният му подход към меркантилизма. Според него мисълта, че в областта на външната търговия една държава се обогатява в такъв размер, в какъвто обеднява търговския ѝ партньор, е напълно погрешна, и той умело излага ученето за сравнителните предимства (Богоров, 1865). Богоров се отнася със симпатия към идеята на физиократите (школата на „икономистите”) за *laissez-faire* и е първият, който превежда този термин на български с пояснението, че *„това правило, толкос просто в изложението си, толкос благородно в следствията си, имà ревностни последователи и горещи противници”*. Един от възможните български еквиваленти на знаменитата фраза според Богоров е следният: *„нека работят, нека търгуват”* (Богоров, 1965, 21). Той е убеден, че свободата на търговията спомага за международното разделение на труда и установяването на мир. От друга страна, Богоров определя всяко ограничение върху потребителя, което го кара да плаща по-скъпо за дадена стока, като *„ограничение на естествената му свобода”* (Богоров, 1865, 21).

Вземайки либерализма от учението на физиократите, както и тяхното учение за чистия продукт („прибавната стойност”, Богоров, 1865, 19), Богоров не приема възгледите на физиократите относно източника на богатството на народа. Това логично го извежда към излагане на принципите на класическата

³ Интересно е, че Богоров използва термина „стойност”, който след освобождението се замества с „ценност”, и който стои много по близко в терминологично отношение до термина „разходи”....

школа за трудът („работата”, както казва Богоров) като основен източник на богатството, но не само трудът в земеделието, а също в индустрията и търговията. Тук той категорично застава на позициите на Адам Смит, като без да споменава неговото име, го нарича „един човек даровит” (Богоров, 1865, 22). За разлика от физиократите („френските философи”), при които земята е основен източник на богатство, и самата тя е с фиксиран обем, класическата школа („английските философи”) поставят в основата на всичко трудът (работата), който може безгранично да се разширява и умножава. Това свойство на труда, според Богоров, идва от ролята на капитала, който увеличава и машините, и производителността на труда („леснината на майсторията”). Но това не е всичко, тази производителност, от своя страна, води до увеличение на капитала и така до безкрай. Това е изключително интересно твърдение, което е повече в духа на Сей, отколкото на Смит.

„Постепенното натрупване на капитали е едно неизбежно следствие от умножението на производителните сили на работата, и то спомага още, както причина за едно бъднo умножение на тези сили.”

(Богоров, 1865, 30)

Основните функции на държавата в икономиката също се свеждат до вижданията на представителите на класическата политическа икономия и на френските либерали от първата половина на XIX век. Според Богоров най-добрата стопанска политика, която гарантира икономически напредък, се състои главно в следните дейности: грижата за разширяване на пазара, осигуряване на свободата на вътрешната и външната търговия, поддържането на „една добра система на парите”, гаранции за изпълнение на договорните задължения, осигуряване на „добри и мирни пътища” (Богоров, 1865, 32-33). Богоров е критичен към опитите на Колбер да стимулира френската индустрия, понеже това води до разрушение на основните пропорции и пресмятания в стопанството (твърдение напълно в духа на австрийската школа):

„Човек не може да привлече силово към един вид работа, по-выше капитал от колкото му не е било нанесено в естественото състояние на нещата, без да откъсне нея част капитал от вида на майстроията, която го е призвала, зашто всичките тея систематически мерки не умножават куна на народния капитал, также и зашто му полагат недостижимостите, че се сият да му променят вървежа и да го определят в други съразмерности нежели ониз които биваха, ако управлението беше ги оставило да вървят”

(Богоров, 1865, 17).

В духа на класическата политическа икономия Богоров е убеден, че в обществото „всеки има полза от благоденствието на всичките” (Богоров, 1860).

Интересно е да се отбележи, че без съмнение под влияние на Сей⁴ (и може би Рау), Богоров подчертава водещата роля на потребителя и търсенето при определяне на богатството и на ценността, както и субективната страна на оценките на потребителя.

„Онова, което съставлява истинно едно богатство и което му определя стойността, то е нуждата на потребителя. Собствено да речем благото, богатство не съществува никак нито безусловна стойност. Тия две думи богатство и стойност не са друго освен съотносителни речи на требене и търсене [...]”

(Богоров, 1865, 23-24).

Преди Освобождението на България либералните идеи не са характерни единствено за вижданията на Ив. Богоров. В края на 60-те години на XIX век либералните принципи се защитават по страниците на изданията от Ив. Найденов вестник „Право”. В редакционна статия „За лична и народна самостоятелност” той категорично отхвърля мнението, че щастието на хората може да бъде постигнато като резултат от дейността на правителства и държавни учреждения. Той е убеден, че правителството трябва да има само една основна функция „защитата на живота, на свободата и на собствеността...” (Найденов, 1869). През 1872 г. К. Сапунов отхвърля мнението, че бедните работят единствено за богатите. Той заявява: „[...] никой не работи само за ползата на другите, ний работим взаимно един за друг” (Сапунов, 1872, 4). Думите на Сапунов в известен смисъл наподобяват идеята на Адам Смит за това, че никой не разчита на хуманизма и благотворителността на останалите, за да получи необходимите му средства за живот. От друга страна обаче в твърдението на българина има, макар и не особено ясно изразено, усещане за това, че икономическият и социалният живот не се крепят на експлоатацията на една група от друга, а на взаимното сътрудничество между индивидите.

Либерализмът на ранната българска икономическа мисъл може да се определи и като незрял. Това се доказва от факта, че във вижданията на Богоров се срещат някои идеи, които не могат да се отнесат към принципите, защитавани от любимия му автор Фредерик Бастиа и които са напълно противоположни на тези, които Богоров е защитавал на други места (и като цяло по-късно). Типично меркантилистки са твърденията му, че:

„[...] за един народ зимането-даването е по-кярлия, кога изнасянията са по-големи от внасянията; и той има загуба, кога е купил повече отколкото е продал. Освен това опит доказва, че в международните сношения на търговията, продавачът добива, а купувачът изгубва; и тъй, колкото по-много човек продава или изнася, толкос повече печели; колкото по-много купува или внася, толкос повече изгубва”

(Богоров, 1863, 19)

⁴ Трябва да се спомене, че книгата на Богоров от 1865 г. започва с мотото от Сей.

Това е явно изложение на меркантилистката идея за търговския баланс и на известната в австрийската икономическа школа като *Montaigne fallacy* идея, че в търговията загубата на един е печалба на друг (Rothbard, 2009 [1962]). Трудно може да се определи дали тези твърдения на Богоров са плод на неразбиране на либералните доктрини за свобода на търговията или са по-скоро неумел опит да се съчетае принципа на свободната търговия с желанието за насърчаване на местното производство. В случая най-вероятно става въпрос за сблъсък на личните интереси с принципните убеждения. Богоров се опитва да основе памукотекстилна фабрика и поради тази причина отстоява мнението, че всяка държава трябва да се стреми да внася по-малко. Реализацията на тази идея би осигурила на планираната фабрика големите пазари на Османската империя. В същото време принципните убеждения на Богоров категорично сочат, че свободата на търговията гарнира по най-добър начин общите интереси⁵.

Най-ярък изразител на национализма в ранната история на българската икономическа мисъл е **Георги Стойков Раковски (1821-1867)**. Той се приема за родоначалник на организираното национално-освободително движение на българите. Раковски е роден в заможно семейство, учи но не успява да завърши гръцката *Μεγάλη του Γένους Σχολή* в Цариград (**Великата народна школа** – на гръцки: *Μεγάλη του Γένους Σχολή*, *Μεγάλη του Γένους Σχολή*, на турски: *Fener Rum Erkek Lisesi* – *Фенер Рум Еркек Лисеси*, е най-старото и най-престижно гръцко училище в Истанбул, Турция, в което са учили и много видни българи.), където той е съученик с Иван Богоров. Прекарва известно време в Марсилия, но опитът му да стигне до Париж и да продължи образованието си не успява. През бурния си живот Раковски участва в различни опити за организиране на сътрудничество между балканските християнски народи с цел освобождение на България, след което достига до идеята за самостоятелност на българското освободително движение, издава вестници, пише поеми, събира етнографски и други исторически материали за българите и т.н. Раковски прави и няколко неуспешни опита да се изяви като предприемач (Трайков, 1973).

Заниманията на Раковски с икономически проблеми не са от първостепенно значение за публицистичната и за научната му дейност. В произведенията си той се изяснява по-скоро като наблюдател и критик на стопанската система на Османската империя през 50-те и 60-те години на XIX век. Икономическите му публикации са подчинени на идеята за извоюване на политическа свобода за България. По тази причина той не публикува разработки, в които да си личи неговата привързаност към определена икономическа теория (Горов, 1962).

Най-силно застъпена е икономическата тематика във вестник „Дунавски лебед“, който Раковски издава в сръбската столица Белград от 1860 до 1861 година. В публикациите си той настоява пред сънародниците си за необходимостта от поддържане на активен търговски баланс. За тази цел, според него, бълга-

⁵ Тези колебания в либерализма на Ив. Богоров показват, че единомудреното му определяне от историците на българската икономическа мисъл единствено като привърженик на свободната търговия е неточно (виж: Минцес, 1900; Натан, 1972).

рите не трябва да се подават на чужди моди и да не купуват чужди стоки, а да предпочитат родното производство. По думите му „европейската раскошност“ е „излишна и най-вредителна за България“. Като аргумент за твърдението си той пише, че на много места в България, увлечението по европейските луксозни стоки е довело до пражосване на капитали и до разоряване на редица български търговци, затова той определя стремежа към европейски стоки като „заразна болест“. Според Раковски на подобни увлечения са склонни да се поддадат предимно жените. Той е убеден, че потреблението на луксозни стоки не е вредно единствено ако тези стоки са местно производство, защото тогава те не се купуват от други народи *„То е най-големо бедствие за одного народа, като има свои си производи и ръкоделия, да купува от други, че били по-изтънчени и прихитрени“* (Раковски, 1860).

Мотивът за ограничаване на покупките на чужди стоки и за предпочитание на българското не е характерен единствено за писанията на Раковски. К Сапунов също призовава да се изоставят модните европейски произведения, които „развалят нашите трудолюбиви жени“. Според него практиката от българските земи да се изнасят само сурови и необработени материали и да се внасят готови промишлени стоки спомага за обедняването на българите и освен това носи нравствена поквара (Сапунов, 1872). По-късно и по страниците на други периодични издания се отправят призови към жените към спестовност и към въздържане от купуване на луксозни европейски стоки. През 1869 г. по страниците на издавания в Букурещ вестник „Отечество“ Пандели Кисимов критикува онези български търговски къщи, които наемат на работа чужденци, а не българи (Кисимов, 1869).

Раковски се опитва да направи сравнителен анализ между икономическото значение на българите и гърците за Османската държава. Целта на този анализ е да докаже на централната власт в Цариград, че българите са много по-ценни и важни за нея в сравнение с гърците. По този начин Раковски се стреми да убеди Високата порта в тезата, че даването на определени политически и духовни права на българите е в полза на самата Османска империя. Българският автор твърди, че гръцкото производство не представлява никакъв интерес за европейските търговци, а вносът на европейски стоки в гръцките земи също е минимален. От друга страна той определя гърците предимно като спекуланти, които не носят никаква полза за европейската икономика, въпреки че гръцки общности има в доста региони на Европа. За разлика от гърците, според Раковски, българите са трудолюбиви земеделци, а стоките, които произвеждат – жито, вълна, лен, коприна, памук, кожи, розово масло и др., са търсени на европейските пазари. Българските земи, от друга страна, са по-важни като пазар за европейските стоки, в сравнение с гръцките. Освен това самата столица на империята зависи от хранителни доставки от българските земи. Изводите, които Раковски прави от изложението си, са, че ако Османската власт даде на българите политически и религиозни права тя ще си осигури спокойствие и стопански просперитет (Раковски, 1860).

Подчиняването на икономиката на политически цели най-ясно си проличава от идеята на Раковски за създаване на акционерно Българско търговско дружество. Това дружество трябва да събере възможно най-голям капитал като пусне подписка за 3000 акции, всяка на стойност по 50 английски лири. Основна цел на дружеството е да изпрати свои представители в по-големите европейски градове, които търгуват с българските земи. Те именно ще закупуват стоките, които се продават по българските земи. С част от печалбите Раковски предвижда да се дават стипендии на български младежи, които да получат образование в Западна Европа. Като се елиминират чуждите посредници, европейските стоки ще се продават по-евтино в България и така ще се намали изтичането на капитал. От друга страна акционерите в това дружество ще имат печалби, което ще улесни натрупването на капитал сред българите (Раковски, 1860). По същество Раковски предлага създаването на късен български еквивалент на Английската East India Company, който да послужи за постигането на патриотични цели. Разликата между английската Източноиндийска компания, сходните ѝ дружества в Западна Европа и предложението на Раковски е, че за Българското търговско дружество не се предвижда да има монополни, гарантирани от държавата позиции.

Крайната форма на икономически национализъм през периода до Освобождението може да се открие по страниците на издаваното от Ив. Адженов списание „Знание” (с главен редактор Л. Каравелов). В анонимна статия под заглавие „За търговията” се настоява за въвеждането на протекционистични мита. Най-важното в тази статия обаче е твърдението на автора, че не българите трябва да се учат от европейците, но европейците от българите (Знание, бр. 3, 15 февруари 1875 г.). Очевидно позицията на българите като подлежащи на цивилизоване – съобразно европейските стопански и социални модели, е заместена от желанието българите да служат като модел за европейците...

Спецификите на етическия подход към икономическите проблеми намират най-ясно отражение в статията на д-р Иван Селимински „Основен икономически и природен закон” от 1859 г. (Селимински, 1979). Изграждането на Селимински като учен и общественик, по подобие на посочените до тук учени и общественици, е изцяло свързано със Средиземноморския регион. През 40-те години на XIX век той учи медицина в Атинския университет, специализира в Пиза, Флоренция и Сиена, прекарва известно време в Париж през 1845 г. В публикуваните му статии обаче трудно може да се открие пряко влияние на някой от съвременните или по-ранни икономисти (Кристанов и др., 1962). Той се извява по-скоро като философ и заниманията му с икономически проблеми имат второстепенно значение за него.

По отношение на икономиката основната му теза е, че човешкият стремеж се състои в „приятното запазване и съществуване на човека”. От друга страна Селимински е убеден, че икономическите проблеми имат двойствена природа:

„Производството и потреблението имат две страни: материална и нравствена. И тъй като в своето естество те са различни,

налага се винаги да бъдат в успоредно положение и съгласувани помежду си, за да могат да дадат очакваните от човека и обществото спасителни блага.”

(Селимински, 1979, 77)

Принципът за дуализма, който характеризира производството и потреблението, Селимински извежда от християнската етика. Без да е запознат с концепцията за *homo oeconomicus*, той се доближава до общите идеи на А. Смит, изразени в произведенията му “The Wealth of Nations” and “The Theory of Moral Sentiments” за това, че материалната и духовната същност на човека са еднакво важни за постигането на „приятно съществуване”. Отново на същата основа Селимински развива идеята, че единствено трудът дава право на човек да се ползва от благата, които е произвел. При положение, че човек ползва блага, които не са плод на неговия труд то той трябва да даде в замяна на тях нещо равностойно на лицето, от което ги получава. В този смисъл правото на потребление се извежда от задължението за производство.

От позициите на принципите на християнската етика Селимински се противопоставя на разделението на човешкото общество на класи, от които едни имат само задължения, докато други имат само права. Това, според него, е напълно в разрез с посланията на апостол Павел, където е казано „На безделниците препоръчваме да работят, та тихо и мирно да ядат хляба си”. Под привилегировани съсловия Селимински разбира онези съсловия които упражняват „някаква власт и гнет” и в частност всички „религиозни сдружения”, потомци на царе, на благородници и на военни. Той ги сравнява с паразити и отбелязва, че колкото повече подобни паразити се увеличават, толкова повече отслабва обществото (Селимински, 1979). Трябва да се отбележи, че Селимински не достига до идеи, които могат да се приемат в някаква степен за предшественици на съвременния анархокапитализъм или на християнския анархизъм. Това става ясно от твърдението му, че заслужилите за обществото хора (учени, общественици, военни и т.н.) с право получават почести, привилегии и материални придобивки. Всички те обаче, с изключение на материалните богатства, не бива да се предават по наследство, защото точно така се създават привилегированите съсловия.

Етическият подход към стопанските проблеми личи ясно и в произведенията на останалите представители на ранната икономическа мисъл в България. В духа на християнската етика през 1870 г. В. Христов пише в издавания в Белград вестник „Пътник”, че първата длъжност на търговеца като християнин е да изучи основно вярата си, откъдето ще установи какви нравствени отношения му налага Бог спрямо ближните (Христов, 1870). Етичният подход постепенно смесва християнските ценности с тези на национализма и либерализма. Така Раковски е убеден, че българите трябва да избягват разкоша, не само, защото това може да ги докара до материално разорение, но и защото от стремеша към лукс се ражда нравствения разврат, безчестието, кражбите, завистта и отчаянието (Раковски, 1860). К. Сапунов поставя човека с всичките си материални и духовни потребности в центъра на икономическите си разбирания: „Че-

ловекът сам е най-голямото богатство на света ... най-съвършеното подобие на Бога: той прави (печели) парата, а не парата него ...” (Сапунов, 1872, 4). Д-р Ив. Богоров свързва свободната търговия с етиката, като заявява, че този въпрос не е просто икономически, а се отнася за „добронравний политически ред” (Богоров, 1865). Освен това той отбелязва, че идеята за труда като източник на богатството всъщност е стара „колкото света”, и че тя може да се открие още в писанията на Стария завет (Богоров, 1865). Подобни мисли за нравствените корени на икономическата наука има и Никола Михайловски в своя предговор към превода на Хюбнер.

II. НАЧАЛОТО НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ПЕЧАТ

Успоредно с бавно засилващия се интерес към икономическите проблеми през 60-те и 70-те години на XIX век са направени първите опити за издаване на специализирана икономическа периодика на български език.

За родоначалник на специализирания икономически печат в българските земи преди Освобождението се приема Иван Богоров. През 1862 г., малко след като се завръща от Франция, той издава първа книжка от „Журнал за наука, занаят и търговия”. В уводната статия Богоров заявява, че е „голямо злополучие за обществото” когато има много хора, които работят, но няма кой да купи изработането – т.е. криза на свръхпроизводство или glut. В традицията на френската либерална икономическа мисъл от времето на Жан Батист Сей това състояние на икономиката се обяснява с някаква правителствена намеса в свободното функциониране на пазара. Богоров обаче използва примера с икономическата криза, за да обоснове нуждата от знания за това как се печели богатство и следователно нуждата от специализиран икономически печат.

Списанието на Богоров всъщност не успява да просъществува дълго. От него излизат едва три броя. При това определянето на списанието като икономическо е доста условно, защото огромната част от материалите, които са публикувани в него, всъщност са посветени на редица технически въпроси и на стокознание. Едва три статии могат да се определят като икономически и една е посветена на стопанската политика. Поради липсата на достатъчно интерес и на ограничените средства на Богоров издаването на списанието е прекратено. Десет години по-късно К. Сапунов прави опит да възстанови издаването на икономическа периодика в България с „Просвещение чрез наука, промишленост и търговия”. Предполага се, че той е познавал делото на Богоров и в този смисъл опитва действа като негов приемник. (Горов, 1994). Списанието е доста по-малко като обем и е планирано да излиза веднъж месечно. Възможностите и познанията на неговия редактор К. Сапунов са доста по-ограничени от тези на Ив. Богоров. Освен две относително кратки статии, посветени на земеделието и на намеренията на издателя, в списанието е публикувана част от пиеса и стихотворение от К. Сапунов. При това положение е съвсем естествено, че от списанието излиза само един брой.

Първото българско специализирано икономическо издание, което просъществува по-дълго време, е списание „Ступан“, което се определя от неговия редактор като „Земеделско-икономическо“. Негов собственик, редактор и автор на голяма част от публикуваните материали е Димитър В. Хранов. Той завършва през 1873 г. Висшето земеделско училище в Крижевац (Хърватско), но трудно могат да се открият сведения за това под какви влияния се формират неговите икономически възгледи (Дацов, 1919; Бобчев, 1915). Престоят и обучението му в Крижевац със сигурност имат значение за отстояването по-късно по страниците на списание „Ступан“ мнение, че земеделието е най-важната стопанска дейност.

В уводната статия на първия брой от списанието Д. Хранов обосновава необходимостта от специализирано издание за селското стопанство. Той е категоричен, че „земледелието е майката на всичките изкуства и всичките богатства“, според него „никоя друга търговия или занаят не са дотолкова сигурни, колкото е земледелието“. Поради оплакванията за упадък на българското селско стопанство той смята, че чрез средствата на просветата трябва да се намерят начини за неговото подобряване. Поради тези причини Д. Хранов заявява, че списанието ще се занимава изключително със селско стопанство (Хранов, 1874). Тази позиция главният редактор на списанието отстоява през целия период на излизането му от 1874 до 1876 г. Това дава основание на изследователите на българската икономическа мисъл да определят икономическите възгледи на авторите, които публикуват в „Ступан“, за намиращи се под влияние на френската школа на физиократите (Натан и др., 1971). Това мнение не е точно, понеже не отчита еволюцията в съдържанието на публикуваните в списанието статии.

През първата година от съществуването на списанието почти всички публикации в него са посветени на селското стопанство. За разлика от теоретичните конструкции на френските физиократи обаче, авторите, които публикуват в „Ступан“, отделят основното си внимание на практически земеделски въпроси. Постоянна рубрика става „Какво има да работи един ступан“, в която се дават професионални препоръки за специфичните дейности през всеки месец от годината. Отделно от това в списанието се прави сполучлив опит да се посочат и анализират основните недостатъци и проблеми на селското стопанство по българските земи.

В статията *„Нашето земеделческо и домашно-икономическо състояние“* проблемите пред българското селско стопанство са поделени – донякъде произволно, на вътрешни и външни. Като външни се сочат злоупотребите при събирането на десетъка, „частното работение, т.е. несдружаването“, и разпокъсаността на земеделската собственост. Основните вътрешни недостатъци са: липсата на желание за изучаване на модерно земеделие, слабата ориентация на производителите към нуждите на пазара, примитивното отглеждане на добитъка, големите лихви по заемите, множеството неразумни разходи, които правят домакинствата (например за големи и скъпи сватби) и др. Авторът (най-вероятно Д. В. Хранов) смята, че само правилното обра-

ботване на лозята може да увеличи 2 до 3 пъти печалбата от тях („Ступан”, 1874, I, 2, 3, февруари-март 1874 г.).

Списанието си поставя като важна задача да пропагандира необходимостта от различни дружества, които да подпомагат селското стопанство. Авторите са убедени, че поради липсата на достатъчно свободни капитали и вследствие разпокъсаността на поземлената собственост индивидуалното обработване на земя не е ефективно. Според тях само сдружаването би могло да осигури средствата, необходими за закупуването на машини, както и тяхното рационално използване. Отстоява се виждането, че „човек, оставен сам на себе си, не може да бъде полезен нито на себе си, нито на другите” („Ступан”, 1874, I, 1-2, 4-5, януари-февруари, май 1874). Възгледите за необходимостта от земеделско сдружаване са твърде общи. Липсват конкретни пояснения и примери за това какво представляват различните видове сдружавания, как функционират и т.н.

Сред основните акценти в списанието е и ползата от земеделската просвета. Позициите, които се отстояват на страниците му в това отношение, имат някои вътрешни противоречия. От една страна основателно се констатира, че земеделските знания в страната са оскъдни, че липсва желание за изучаване на модерно земеделие, че липсват подготвени хора, които да разпространяват полезни знания. И всичко това се сочи като причина за обедняването на българското селско население („Ступан”, 1874, I, 2-3, февруари, март 1874 г.). От друга страна се публикуват мнения, в които се твърди че за българите е по-важно подобряването на материалното положение, след което – като естествен резултат, ще се развие образованието. Изказва се мнение, че бедният човек не може да мисли за учение („Ступан”, 1875, II, 5, март 1875 г.). Противоречията най-вероятно се дължат на това, че различните мнения са на различни автори. Това обаче не може да се установи със сигурност понеже голяма част от публикуваните статии са анонимни.

Типично буржоазен мотив, присъстващ в много от статиите на „Ступан”, е устойчивото настояване на различни автори за необходимостта от спестовност. Трудолюбието и пестеливостта се сочат като основно средство за забогатяване. Спестовността се изтъква като добродетел, необходима за всички стопани, особено за жената домакиня. Излишният разкош, харченето на пари за предмети на лукса и за всякакви модни стоки се описва като сериозен недостатък на много жени. Подложена е на критика склонността на българите да пестят пари от важни неща, а да харчат за показни цели. Отправят се препоръки, издържани напълно в духа на едно развиващо се буржоазно общество „Не пазарувай неща евтини, защото ще бъдеш принуден да продадеш онези, които ти трябва” („Ступан”, 1874, I, 10, октомври 1874 г.).

Сходни на тези, но и близки до принципите на класическата политическа икономия са вижданията на Кр. Мирски, в статията му „Върху имотът”. Той смята, че човек става богат чрез труд и пестене, а колкото повече богати хора има в един народ, толкова повече се подобрява благосъстоянието на цялото общество. Като най-важна предпоставка за забогатяването Кр. Мирски сочи неприкосновеността на частната собственост. Той се обявява против идеите за

отнемане на имота на богатите в полза на бедните, защото това ще има пагубни икономически последици. Публицистът твърди, че дори в едно общество да се установи имуществено равенство, то в бъдеще пак ще се достигне до неравенство, поради различните качества и способности на хората (Мирски, 1875).

Към края на първата година от издаването на списание „Ступан“ Д. В. Хранов постепенно започва да променя неговата насоченост. В специална статия, публикувана през ноември 1874 г., той обявява, че през следващата година освен с проблемите на селското стопанство списанието ще се занимава и със „ступанска промишленост (индустрия)“ (Хранов, 1874). Споменаването на индустрията е нов момент в програмата на изданието. Чрез разширяването на профила на списанието неговият редактор акцентира върху изключително важен за цялостното развитие на българските земи дял от икономиката. Въпреки декларираната промяна земеделието продължава да се възприема като основа за „народно обогатяване“. Друга важна промяна, която постепенно се забелязва по страниците на списанието, е стремежът да се отделя повече внимание на стопанската политика и на относително по-абстрактни и теоретични икономически проблеми.

Списанието не успява да се наложи като трибуна за някакви сериозни научни изследвания, но все пак бавно се отдалечава от първоначалния си профил на средство за популяризиране на агрономически знания. В анонимна статия през 1875 г. се обсъждат масовите оплаквания за липсата на достатъчно пари и за увеличаването на скъпотията. Това е довело до увеличаване на фалшивите фалити, с цел да се избегне изплащането на кредити, появило се е недоволство срещу т. нар. спекуланти и т.н. Анонимният автор на статията сочи, че парите не са богатство, а единствено средство за размяна и че единственият източник на богатството е трудът („Ступан“, 1875, II, 17-18, 15 септември 1875 г.).

Въпросите за развитието на индустрията за пръв път са поставени по страниците на списанието в края на 1874 и началото на 1875 г. от М. Георгиев. Той защитава необходимостта от строителство на модерни фабрики по българските земи. Аргументацията му е, че по този начин българите ще произвеждат сами необходимите им стоки и няма да се налага да ги купуват скъпо от чужденците, те сами ще преработват суровините на селскостопанското производство и така индустрията ще се превърне в стимул за развитието на земеделието и търговията. М. Георгиев смята, че в българските земи трябва да се развива с преимущество леката промишленост, която може да разчита на местните суровини (Георгиев, 1874-1875). В статията на М. Георгиев няма нещо ново от гледна точка на вече анализирани характеристики на българската икономическа мисъл. Тя просто е по-добре аргументирана и задълбочена и по този начин до известна степен предшества икономическият дебат, който се развива в България след Освобождението на тема индустрия или земеделие.

В началото на 1876 г. на страниците на списанието е публикувано първото солидно и добре обосновано предложение за въвеждане на митнически протекционизъм в Османската империя. То е дело на Никола Сукнаров. В

мотивите си за въвеждане на протекционизъм той тръгва от констатацията, че модерна индустрия по българските земи не се развива поради липсата на перспективи за печалби. Той заявява, че чуждите производители могат да унищожат „сяко наше предприятие още в самото му начало”. Като основно средство за подпомагане на индустрията се сочи митническият протекционизъм. Авторът полемизира с противниците на протекционизма, като твърди, че жертвите, които потребителите правят при високите мита, ще им се върнат, когато се развие местната промишленост. Освен това, според него, държавните приходи не намаляват в резултат на въвеждането на високи (забранителни) мита, защото развитието на промишлеността също носи приходи на фиска.

Н. Сукнаров сочи като оптимални протекционистични мита между 60 и 80 % *ad valorem*. Според него, ако местното производство се нуждае от по-високи мита, то явно е икономически неефективно и не заслужава да съществува. Митническият протекционизъм, според автора, не трябва да е постоянна политика. Когато народът започне да удовлетворява половината от своите потребности от местното производство, митата постепенно трябва да започнат да се свалят (Сукнаров, 1876). Не е ясно как са определени конкретните нива на митническо облагане, които Сукнаров предлага, и защо точно, когато половината (а не повече или по-малко) от вътрешното потребление се задоволява от местно производство, трябва постепенно да се пристъпи към смекчаване на протекционизма. Като цяло обаче в предложението на Н. Сукнаров няма нищо ново от теоретична гледна точка, тук очевидно можем да се говорим за български вариант на известния *infant industry argument* на Александър Хамилтън и Фр. Лист.

Н. Сукнаров изказва и други тези, които са близки до някои предшественици на Немската историческа школа. От една страна той се обявява против мерки, които биха донесли „поправка” на еснафите⁶, защото така българското производство ще остане на примитивно равнище. Стопанският напредък за него е свързан с развитието на индустрията. За упадъка на занаятите по българските земи не е виновна фабричната промишленост, а несправедливото разпределение на „имотите между сиромасите и богатите”. Възстановяването на еснафите не би имало никакъв смисъл, защото икономиката на Османската империя вече е отворена към останалата част от света и чуждите поданици не могат да бъдат задължени да станат членове на еснафите. Единствено пълната изолация на Османската империя би могла да даде възможност на еснафите да продължат да съществуват, но това, според Сукнаров, не се желае от никого. От позициите на народната „економия” Сукнаров критикува вижданията на малтусианството (под този термин той вероятно има пред вид представителите на класическата политическа икономия) и на социалистите за преодоляване на имущественото неравенство (Сукнаров, 1875).

⁶ Организации на занаятчии и търговци в Османската империя, подобни на гилдиите в Западна Европа.

Издаването на списание „Ступан” е прекратено от драматичните събития, които настъпват през пролетта на 1876 г. по българските земи. Априлското въстание на българите срещу османската власт и последвалите репресии при потушаването на въстанието създават обстановка, която е крайно неподходяща за спокойна просветителка и издателска дейност. До обявяването на поредната руско-турска война през 1877 г. вниманието на българската общественост е изцяло ангажирано с политически въпроси. Последната книжка на списанието излиза през март 1876 година.

Цялостният анализ на съдържанието на статиите в списанието сочи, че теоретичните разработки в него не са оригинални. В тях по-скоро се използват отделни достижения на политическата икономия, за да се анализират събития и процеси по българските земи. Икономическите възгледи на авторите, които публикуват в „Ступан”, не могат да се обвържат с определена икономическа школа. Най-общо могат да се открият отделни елементи от ученията на физиократите, на класическата политическа икономия и на Немската историческа школа. Този еkleктизъм, в общи линии, е отражение на закъснелия български преход към модерно капиталистическо общество.

III. СРЕДИЗЕМНОМОРСКАТА, БАЛКАНСКАТА, ОТОМАНСКАТА, БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА ТРАДИЦИЯ ПРЕЗ XIX ВЕК – ОПИТ ЗА ПОСТРОЯВАНЕ НА ИДЕАЛЕН ТИП

Изложихме някои основни моменти от раждането на стопанската мисъл по българските земи в периода преди 1878 г., представихме основните интелектуални фигури на този процес, техните идеи и дейност, появата на първите български списания и т.н. За да може да се осмислят всички тези факти, е нужно развитието на българската икономическа мисъл да се постави в сравнителен план с другите балкански и средиземноморски страни.

Внимателното запознаване с развитието на стопанската мисъл в останалите балкански страни, свързани под различна форма и в различна степен с Отоманската империя (Гърция, Румъния, Сърбия), с развитието на стопанското мислене в самата Отоманска Турция, както и с еволюцията на икономическите идеи в основните средиземноморски и южноевропейски страни (Италия, Испания и Португалия), ни дава основания да изложим следната *хипотеза относно съществуването на обща логика и общ модел на стопанското мислене* в този географски регион в изследвания период⁷.

⁷ Между важните изследвания върху посочените страни и за посочения период може да отбележим за Сърбия (Blagoevic, 1980; Iossifidis, 2002), за Румъния (Muresan and Muresan, 2003; Love, 2002), за Турция (Ozveren, 2002,), за Гърция (Stassinopoulos, 2002,), за Италия (Rabbeno, 1891; Faucci, 2000; Porta and Scazzieri, 2002), за Португалия (Almodovar and Teixeira, 2002; Bastien, 2002; Cardoso, 2002), за целия балкански регион виж обзорната статия на Psalidopoulos and Theocarakis, 2011.

Общият модел

Има всички основания да твърдим, че моделът на икономическото мислене, икономическите идеи са движени от определена фундаментална цел, и тя е свързана с *националния въпрос*, с изграждането на политически и стопански самостоятелна нация. Решението на националната задача преминава през друга цел, а именно осъществяване на по-широк и мащабен процес на *цивилизироване*, модернизация, ограмотяване на населението, на неговото превръщане в гражданско общество. По-нататък, от своя страна, този мащабен процес на цивилизоване, според интелектуалци и икономисти от този период, може да се постигне от цяла гама от конкретни икономически политики и мерки. От тук и икономическите идеи, позиции и теории, които са използвани за лансиране и защита на тези практически мерки. В този смисъл икономическите идеи са сред основните инструменти за постигане на широки социални, национални и цивилизационни цели. Трябва веднага да отбележим, че за съвременния икономист и читател редица от идеите и стопанската политика – като цяло, изглеждат несъвместими с постигането на поставените цели, а самите обособени икономически идеи и мерки – крайно противоречащи си. За това, впрочем, ще стане въпрос по-нататък.

Сред посочените инструменти или принципи на стопанска политика, които в очите на тогавашните икономисти могат да реализират националния и модернизационен идеал, се открояват преди всичко следните: (i) *либералната търговия и стопанска дейност*, (ii) *етичността и нравственото поведение* и (iii) *прагматизъм и принципите на здравата логика и разум*. На по-късен етап се прибавят (iv) *идеите за държавна намеса* – първо, в сферата на външната търговия (най-вече *протекционизъм, защита на родното производство*), а после и във вътрешната сфера (стимулиране на определени отрасли, преди всичко индустриални).

Към тези основни принципи можем да прибавим и две други особености. Преди всичко става въпрос за *теоретическият и методологическият еkleктизъм*, състоящ се в използването едновременно на елементи от различни теоретични школи, понякога враждебни една на друга. Що се отнася до присъствието на либерализма и на класическата школа, то може да се твърди, че тя прониква в региона чрез *френските икономисти*, преди всичко Жан Батист Сей, Фредерик Бастия, и Пелегрино Роси (в повечето посочени страни), както и на немските либерали като Карл Хенрих Рау например (случаят със Сърбия). За да бъдем по прегледни по отношение на изложения логичен модел, можем да го представим чрез следната схема (графика 1).

Графика 1. Логичен модел на стопанското мислене в Южна Европа и Средиземноморието през първите две трети на XIX век

Целите – национален идеал и цивилизоване

Нека погледнем отделните елементи на горната схема.

Да започнем от *целите*, които са си поставяли водещите икономисти от тази епоха. Както посочихме, това са постигане на националния идеал и реализиране на цивилизоването, приобщаването към модерния свят. Разбира се, *националната цел или идеята за самостоятелната нация* има своите особености в отделните страни. Например Гърция, Румъния и Сърбия получават по-рано и в различна степен политическа независимост от Отоманската империя, какъвто не е случаят България, която постига политическо освобождение през 1878 г., а независимост чак през 1908 година. Италия се бори за политическото си обединение, а Испания и Португалия са западащи колониални сили, в които преобладава повече икономическото разбиране за нацията.

Сходно на състоянието на колониалните страни е това на Отоманската империя, която търси начини да съхрани своята цялост, и където националната идея, най-вече в политически план, няма място (поне до края на XIX век). За всички посочени страни обаче е водещ процесът на цивилизоване и модернизация. Важно е да се отбележи, ключовата роля която играят Франция, Англия и по-късно (след обединението си) Германия при формирането на тези две цели, станали водещи за страните от Средиземноморския регион и Отоманската империя. Посочените три страни стават модел за подражание и своеобразен образец за модерно и цивилизовано общество.

Но не само това, самата идея за нацията е привнесена от Западна Европа и най-вече от Франция. Разсъждавайки върху проблемите на Средиземноморието и върху войната в бивша Югославия – в статия носеща красноречивото заглавие „Да мислим Средиземноморието и да *осредиземноморим* мисленето си/ Penser la Méditerranée et méditerranéiser la pensée”, големият френски философ Едгар Морен пише:

„След като идеята за нацията, произлязла от Западна Европа, се разпространи днес върху всички средиземноморски региони, тя влоши етническите и религиозни противоборства, тя наложи и своя собствен абсолютизъм. Може даже да се каже, че трансплантацията на западната идея за нацията в многообразния и етнически смесен свят на бившата Отоманска империя, която покриваше южното Средиземноморие чак до Алжир, целия Близък изток, и на северното Средиземноморие чак до Албания, предизвика не само освобождение, но и раздирания и болки: разпадане на цивилизационния космополитизъм на големите градове като Истанбул, Бейрут, Александрия....”
(Morin, 1998/1999, 34)

По сходен начин изследователят на национализма Роман Жпорлук отбелязва, че Франция и Френската революция са изключително отговорни за разпространението на идеите за нацията. Жан-Жак Русо например пише проекти за конституция на независима Полша и Корсика, а френският език е разглеждан като език на националната свобода (Szporluk, 1988, 79-84)⁸.

Основната роля на националния идеал и нацията е в центъра на вниманието на повечето водещи икономисти през този период. Така например през 1838 г. португалският икономист Оливера Марека, критикувайки космополитичността на класическата школа, поставя в основата на своята икономическа система нацията, която дефинира по следния начин:

„Нация е последователна поредица от поколения, които остават на определена територия. По тази причина ефимерните калкулации на индивидуалния егоизъм не са подходящи. Хоризонтът на националната икономика е по-широк от низкото правило, според което трябва да се купува на най-евтиния пазар. Тя трябва да се оборудва с инструментите на богатството, чрез които да изгради просперитета и богатството на съвременните народи.”
(Marreca, 1983 [1838], (2): 28, цитат по Batien, 2002, 234])

В случая на Португалия става въпрос за реализиране по-скоро на икономически национален идеал, докато в редица други страни националният въпрос е преди всичко въпрос за постигането на политическа независимост. Такова е положението на Италия, чиято цел е политическото обединение (неслучайно сто-

⁸ Англия също има своето влияние, например идеите за нацията на Едмънд Бърк, както и теоретичите на немския национализъм – Хердер и т.н. (Szporluk, 1988).

панските възгледи на Кавур са либерални). В балканския регион политическото измерение на националния въпрос се проявява ярко в икономическите възгледи на българина Георги С. Раковски. Постигането на национална стопанска и политическа автономност (преди всичко по отношение на великите сили и най-вече на Австро-Унгария) е водещият мотив в книгите на тримата основоположници на сръбската стопанска мисъл Коста Чукич (1826-1879), Чедомил Миятович (1842-1932) и Михайло Вуич (1853-1913) (Iosifidis, 2002). Дефинирайки икономическата наука, Вуич категорично подчертава нейния национален характер:

„Икономиксът е наука за социалната икономика, за икономиката на нацията като социален организъм и по тази причина терминът Национален или Държавен икономикс е най-подходящ. Политическа икономия е твърде широко понятие понеже никога не можем да обхванем стопанските интереси на човечеството в органично цяло.“

(Vujic, 1895: 37 [цитат по Iosifidis, 2002, 162])

Националният идеал, бидейки водеща цел, е разгледан като логически завършек на един значително по-мощен процес на *цивилизоване и модернизиране* на стопанския и социалния живот, на еманципация на гражданското общество. Водещите икономисти от Южна Европа и Средиземноморието поставят този процес в основата на своите стопански теории, развивайки различните негови прояви и елементи. Най-ярко и добре като че ли тази задача е формулирана от представителите на италианската икономическа мисъл, на така наречената Миланска школа – Пиетро Вери (1728-1797), Карло Катанео (1801-1869) и Джандоменико Романьози (1761-1835). Всеки от тях, в различна степен, развива твърдението за разглеждане на стопанските процеси и реформи в широкия контекст на *incivilimento*. Процесът за цивилизоване е тясно асоцииран с разбирането на прогреса и теориите за прогреса, развивани в Италия, например Жан Батист Вико (Porta and Scazzieri, 2002).

Цивилизоването и модернизацията могат да се открият практически в творбите на почти всички икономисти от региона на Южна Европа и Средиземноморието, писали в тази епоха. Такива са португалските икономисти от Коимбра Жоахим Родригес де Брито (1753-1831), Жозе да Силва Лисбоа (1756-1835) и Жозе Акурсио дас Невес (1776-1834), за които модернизацията на държавата е водещата тема в техните публикации (Almodovar and Teixeira, 2002, 219). Подобни са и възгледите на представителите на балканските страни. Такива са идеите на Иван Богоров и Костантин Сапунов, целите на списание „Ступан“; сходни са и основните задачи на повечето румънски и турски икономисти (Love, 2002, 109; Ozveren, 2002).

Цивилизоването е видяно и като процес на *ограмотяване, на създаване на модерен национален език*. В този ред на мисли е изключително интересно усилието на такива пространствено отдалечени интелектуалци като Карло Катанео и Иван Богоров, и двамата владеещи редица чужди езици, да развият и обогатят съответно италианския и българския език, да създадат нови думи и термини (виж Porta and Scazzieri, 2002, 205-206; Богоров, 1871).

Средствата, стопанският либерализъм, развитие на индустрията

Как се постига националната цел, как се реализират задачите на *incivilimento*?

Тук вече навлизаме в може би най-съществената част от логическия модел на икономистите от онова време, а именно – в полето на техните *стопански принципи и идеи* и на техните предложения за *стопанска политика*.

Трябва веднага да отбележим, че става въпрос за инструментализиране на основни принципи на водещите икономически теории в контекста на тези вече разгледани две цели (националната и модернизационната). Процесите на инструментализиране на теориите водят, на пръв поглед, до противоречиви и несъвместими за съвременния читател твърдения и предложения. Този процес е отбелязан удачно от Ерик Хелейнер при анализа му на функциите на *класическия икономически либерализъм* през XIX век – като основен инструмент на стопанския национализъм, който, от своя страна, трябва да се разглежда в много по-широк план:

„Shulman (2000) например показва как националистични цели като насърчаване на единството, идентичността и самостоятелността на дадена нация могат да бъдат преследвани чрез разнообразни стопански политики, които могат да включват и свободната търговия. [...] Аргументът за „икономически национализъм“ може да бъде използван за подкрепа на толкова широк спектър от политики, включително и либерални, че без съмнение ще се стори противоречив на много хора. Но той логически следва от първия довод, че дефиницията на икономическия национализъм би трябвало да се изведе от националната идентичност и от национализма.“

(Helleiner, 2002, 310)

И така, принципите на класическата либерална школа и на свободната конкуренция (съревнование) са видени като основно средство за постигане на националния идеал и за цивилизоване. Въпреки че отбелязват икономическа ефективност при разпределяне на ресурсите и тяхното използване, ролята им за пресмятането и т.н., повечето автори разглеждат конкуренцията и отвореността на икономиката преди всичко като *културни и модернизационни механизми, като конституционна политика*. Такъв е примерът на Джандоменико Романьози, за когото:

*„Идеята за свободна търговия и всеобща конкуренция става аспект от по-фундаменталната концепция за *incivilimento* (цивилизоване). По този начин той успява едновременно в изтъкването на динамичните аспекти на конкуренцията и в комбинирането им с идеята, че конкуренцията сама по себе си не може да се разбира в чисто икономически смисъл, тъй като към нея има прикрепени морални и правни измерения.“*

(Porta and Scazzieri, 2002, 202)

За италианските представители на миланската школа конкуренция и гражданското общество са тясно преплетени, а Пиетро Вери говори за „*civile concorrenza*” (Porta and Scazzieri, 2002, 188, 207). Във всички страни, макар и в различна степен, конкуренцията е видяна като фундаментален инструмент, който ги приближава към цивилизованите държави. Не случайно френската версия на класическия либерализъм е основният трансмисионен механизъм, а френският език се смята за език на свободата и цивилизацията.

Балканските страни са красноречив пример (виж за подробности David, 2009)⁹. В Румъния либерализмът е тясно преплетен с национализма и Джозеф Лоув говори за „либерален национализъм” на ранната икономическа мисъл в Румъния, повлияна главно от трудове на френските икономисти (Love, 2002)¹⁰. Подобно е състоянието и в България, както видяхме, започнало с писанията на Богоров преди Освобождението и засилило се в първите години след Освобождението (Nenovsky and Penchev, 2013). В Гърция Йоанис Сутсос (1804-1890) и Йоанис Зографос (1844-1927) пропагандират либералните идеи, преди всичко повлияни от френските икономисти и частично от Pay (Stassinopoulos, 2002). Въпреки силното влияние на Карл Хенрих Рау в Сърбия (водещите икономисти са ученици на немския икономист – Коста Чучич, например), и в тази страна френската школа е основен източник, доминираш несъмнено британския вариант на класически либерализъм (Iosifidis, 2002).

Не по-различно е състоянието и в Турция, чието стопанско развитие демонстрира, по наблюденията на Шефкет Памук, „... прагматизъм [и], гъвкавост ... [които] позволяват на централната власт да кооптира и да обедини с държавата социалните групи, които са се бунтували срещу нея”, както и „османците са били гъвкави и прагматични още от самото начало” (Pamuk, 2004, 228). По-конкретно, „Примери от османските монетарни практики потвърждават тенденцията в Османската империя да се разчита на пазарите и на местните практики в повечето стопански дела” (Pamuk, 2004, 238)¹¹. В общи линии либерализмът тук също е водещата стопанска доктрина, било в нейния френски (Сей, Бастиа) или – по-късно, немски вариант (Ozveren, 2002). Либерализмът в теориите на турските икономисти се определя от самия космополитичен характер на турското стопанство¹², „стопанство-свят” (ако използваме термина на Валернстейн), както и от политическите и финансовите ограничения, наложени на Империята от страна на Франция и Англия (изискването за свободна търговия и ниски мита). Френската школа удачно пасва на Ото-

⁹ Португалия също не прави изключение – тук Ж. Б. Сей, П. Роси, Ж. Дроз, М. Шевалие, а по-късно и К.Х. Рау стават основните звена, чрез които се налага класическата школа (Almodovar and Teixeira, 2002).

¹⁰ Хелейнер излага подробно своето разбиране за либералния национализъм (Helleiner, 2002, 319-322).

¹¹ Виж също Inalcik, H. (1996), Todorova (1996), Issawi, C. (1996).

¹² В рамките на империята има 13 народности, виж Генчев (2010 [***]), Brown (1996, XIII – XVI).

манската държава дори поради това, че тя – за разлика от английския вариант (най-вече Рикардо и Мил), подчертава хармонията и липсата на икономически, социални (и в случая национални) конфликти при реализиране на либералния стопански ред. Към това може да се прибави и характерното за ислямската религиозна доктрина приемане на свободните пазарните принципи.

Либерализмът е разглеждан като важен инструмент за съхраняване на социалния мир в империята. В подкрепа на либерализма в империята и в противовес на социалистическите виждания, които започват да се разпространяват, може да се разглежда и целенасоченото публикуване на превода на пособие по политическа икономия на немския икономист Отон Хюбнер¹³ на турски, гръцки и български (възможно е той да е бил преведен и на други езици). През 1868 г. например книгата на Хюбнер е публикувана на български език. Това е осъществено от Никола Михайловски (1818 – 1892) не без съдействието на турските власти¹⁴. Според Хюбнер:

„Успехът, който от няколко години са направили лъжовните и разрушителни идеи, на които са е дало името комунизъм и социализъм, е следствие най-вече на един важен пропуск в школното учение, което доста недостатъчно развива здравия народен разум, и оставя человетецте в едно неведение за онуй, което наричаме мое и твое, или, с други думи, за истинната сила на правата и на обязаностите, които сдобиват или им са налагат чрез сношенията им в обществото.“
(Хюбнер, 1868, I).

В предговора на Михайловски обаче се забелязват елементи на отклонения от либералната школа в посока подчертаване на социалната интегрираност на икономическата наука, ролята на етичните и институционалните фактори, както и нарастващата ролята на държавата:

„Политическата икономия е наука за благоустройството на обществата и за благоденствието на всяко отделно лице. Тя е наука повече материална, но се касае въобще до всичките обществени въпроси: нравствеността, законодателството подлежат на нейните изследвания. Тя е основана на обоюдната помощ, показва на секо лице как най-добре то може да са ползува от плодовете и преимуществата на съдружеството в отношение към производството на богатството и към удовлетворението на сичките чувства, с ограничение обаче щото туй удовлетворение да не докарва повреда на обществото. [...] Как можем да си представим възможно образованието на богатството без производство, без размяна на произведенията, без

¹³ Otto Hübner (Otto Heubner) (1843-1926), лидер на Немската партия за свободна търговия (Free trade party), икономист, близък до идеите на класическата школа и за умерена намеса на държавата в стопанството.

¹⁴ „Книгата е прегледана и одобрена от царския цензор да се печата“ (Хюбнер, 1868, първа страница), виж също Ozveren (2001).

законали, които запазват и установяват взаимните отношения на членовете на обществото, без правителство, което средоточва сичките интереси, без данъци и без войска, и без правосъдие? Без сичките тези условия богатството не е възможно да се роди, удържи и запази от чуждо посегание на него. [...] Днес вече търговецът, художникът, земеделецът и най-простият работник може свободно и по волята си и да се посветява на угодното си занятие и да са условия свободно с когото иска. [...] Съдих за полезно да направя общодостъпни на сънародниците си няколко лесно понятни и потребни познания от тази наука, която показва на хората колко е голямо значението на свободния личен труд и кои са обоюдните им интереси в обществото.”

(Предисловие и въведение от преводаителя,
Михайловски, в: Хюбнер, 1868, iii-vi).

По подобен на либерализма начин може да се разглежда и пропагандирането на *индустриализирането* като цел за постигане на модерност и развитие на нацията. Не случайно повечето водещи икономисти от тази епоха и от този регион приемат постулатите на класическата школа, според която индустриалният и занаятчийският труд са производителни (в отличие от позицията на физиократите).

Средствата, моралност, етичност, доверие

Вторият икономически принцип и съответно инструмент, наред с този на либерализма и свободния пазар, който се може да се открие, е организирането на стопанския живот според правилата на етиката и морала, както и на ролята на доверието за стопанския просперитет. Видяхме моралните елементи в творбите на българските интелектуалци, такива са повечето икономисти от региона. Една от основните публикации на Карло Катанео е есето от 1845 г. „*Индустрия и морал/Industria e morale*”, а гражданското общество, християнската вяра и доверието като цел, са водещите елементи в публикациите на цялата миланска школа от първата половина на XIX век (Porta and Scazzieri, 2002). В Португалия присъствието на френските икономисти се обяснява с традицията на католическата църква (различаваща се от протестантските елементи в английския либерализъм) (Almodovar and Teixeira, 2002, 227).

В повечето балкански страни, например, разработките и насоките в областта на паричната политика, които подкрепят стабилните пари и златния стандарт, и които критикуват неконвертируемостта и насилствения курс на книжните пари, често са аргументирани с моралните елементи на златния стандарт, с негова цивилизоваща роля (приобщаване към клуба на модерните икономики и прочие) (виж Helleiner, 2002). Подобна позиция се забелязва и по отношение на гарантирането на правата на собственост, което би повишило общото доверие и би създавало предсказуемост. Етичните елементи в българската икономическа мисъл са свързани по-скоро с православно християнство. В Бъл-

гария например Георги С. Раковски многократно изтъква традиционните, според него положителни, качества на българското население към спестовност и липса на разточителство, характерни за развитите нации. Ролята на морала, скромността, здравия разум са в основата на публикациите на Иван Селимински, както и на страниците на списание *Ступан*.

Методологията, еkleктизмът и влиянието на френската икономическа мисъл

И накрая ще отбележим две други основни черти на икономическото мислене от този период в Средиземноморска Европа и Отоманската империя, които имат и своето българско измерение.

Първата е яркото и категорично присъствие на *еклектизъм* както в теоретически, така и в методологически план. Втората е определящата роля на френските икономисти и френската икономическа мисъл.

Еклектизмът във възгледите и методологията на икономистите от разглеждания период е отбелязвана от почти всички изследователи на икономическата мисъл: за Сърбия (Blagojevic, 1980; Iosifidis, 2002), (Cardoso, 2002; Almodovar and Teixeira, 2002), за Румъния (Love, 2002,), за Турция (Ozveren, 2002,), за Гърция (Stassinopoulos, 2002), за Италия (Rabbeno, 1891; Faucci, 2000; Porta and Scazzieri, 2002), за Португалия (Almodovar and Teixeira, 2002; Bastien, 2002), а и като цяло за балканския регион (Psalidopoulos and Theocarakis, 2011).

Що се отнася до България, то това е повече от очевидно. Дори такъв последователен либерал като Иван Богоров внася в някои от публикациите си елементи от напълно противоположни на либералната школа теории (случаят със защита на меркантилизма – в „Основа за направа на една фабрика да преде и тъче памук в Пловдив”, 1863). Тази традиция на еклектизъм все повече се усилюва в края на XIX и началото на XX век, за да се достигне до прокламирането на еклектизма като единствено правилния научен метод в разработките на големия български икономист, историк и социолог от руски произход Иван Кинкел (1883-1945)¹⁵. Според него:

„Ако пък не можем да се задоволим днес с никой от старите универсални методи, то може ли поне да се построи нов монистичен метод в социологията? – трябва да се посочи изрично, че принципиално, при съвременното състояние на социологията – Не! Дори, ако би се явил в наше време едни нов социологически гений като Конт или Маркс и би искал да построи нов синтетичен метод, но той би трябвало да съдържа пак самостоятелните принципи на всички отделни методи, изработили се през последните сто години в социологията, сиреч той би представял всъщност немонистичен, а еkleктичен метод.”

(Кинкел, 1931, 193)

¹⁵ Виж Nenovsky (2013).

За разлика от еkleктизмът на Кинкел, произведен в единствено верният метод в социалните науки, плод на определено методологическо осмисляне, може да се предположи, че *ранните форми на еkleктизъм* са повече резултат от посоченото вече инструментализиране на различните теоретични принципи с цел постигане на основните цели, а именно националната самоопределеност и модернизацията. Както вече отбелязахме при излагане на българските автори, а и което е характерно за другите страни, откроява се фактът, че редица от либералните принципи съществуват съвместно с някои от принципите на физиократите и дори на меркантилизма.

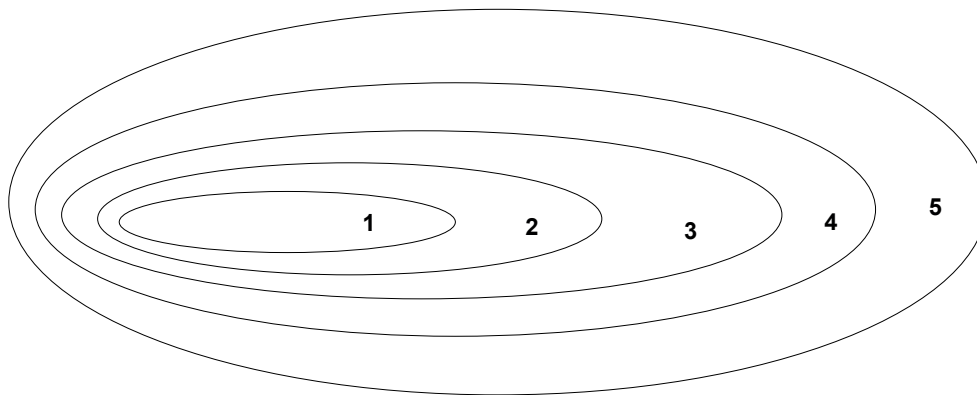
Втората особеност, която се забелязва и която е своеобразно продължение на първата, е силното влияние на *френските автори*, а по-късно, и в по-слаба степен, на немските икономисти. Особено силно е влиянието на френските учени, като се започне от физиократите (най-вече Франсоа Кене), и се стигне до представителите на класическата и субективната школа, между които се открояват Жан Батист Сей и теоретикът на стопанската хармония Фредерик Бастиа. Може определено да се обобщи, че икономическата мисъл в региона се формира под влияние на френската икономическа мисъл.

Що се отнася до ролята на Франция и френската социална, политическа и стопанска мисъл в България, то това е това е безспорно, за него са писали много български учени. Това е и една от основните тези на големия български историк Николай Генчев, който посвещава отделно изследване, показващо водещата роля на Франция в Българското възрождане (Генчев, 1979 [***]).

Доколкото става дума за немските учени, то тук Карл Хайнрих Рау и Лоренц фон Щайн също са много популярни. И не само поради това, че имат поредица студенти в региона, както и поради преводите на книгите им, но и именно заради синтетичния характер на техните учения, либерални в своята основа, но имащи теоретичен излаз към субективната теория, както и към Немската историческата школа. В Сърбия например първият преведен учебник по политическа икономия е този на Вилхелм Рошер.

IV. Вместо заключение: относно спецификата на българската икономическа мисъл

Един подходящ онагледяващ начин да видим мястото на българската икономическа мисъл в рамките на посочения аналитичен модел, изложен дотук, би било да си я представим като поредица от пластове на своеобразен теоретичен „пашкул” (графика 2). Този „пашкул” представлява теоретичният стопански модел на българската интелигенция, а поредицата от пластове илюстрират водещите елементи: последователно на европейското, средиземноморското, отоманското, балканското, и най-накрая – на българското стопанско мислене. Това схематично представяне би ни помогнало да изолираме основните елементи, типични за българското икономическо мислене в първите три четвърти на XIX век.

Графика 2. Теоретичните пластове на българското стопанско мислене

Елементи на стопанското мислене:

1. *Европейски пласт*: стопански либерализъм, склонност към теоретизиране на базата на френската и немската икономическа мисъл, рационализъм, спестовност, просвещение;
2. *Южноевропейски, Средиземноморски пласт*: национален идеал, цивилизоване, модернизация, стопански либерализъм, етика и разумност, еkleктизъм, френска икономическа мисъл;
3. *Отомански пласт*: Модернизация (наваксване на изоставеното спрямо по-богатите страни), ислямски стопански либерализъм, фатализъм, еkleктизъм, френска икономическа мисъл;
4. *Балкански пласт*: национален идеал (политически и стопански), цивилизоване, модернизация (наваксване на изоставеното спрямо по-богатите страни), ограмотяване, стопански либерализъм, православна етика, прагматизъм, еkleктизъм, френска и немска икономическа мисъл;
5. *Български пласт*: национален идеал (преди всичко политически), цивилизоване, модернизация, ограмотяване, стопански либерализъм, православна етика, традиционен морал, взаимопомощ (главно на ниво род, съседи, селище), прагматизъм, еkleктизъм, френска икономическа мисъл.

В рамките на горната логика изследователят, навлизайки постепенно и все по-дълбоко в посечените пластове на стопанското мислене, в крайна сметка достига до същностните и предимно български негови компоненти. Важна особеност на представената схема е отсъствието на ярко изразена граница между пластове и преливането между тях.

Така, българското икономическо мислене се вписва напълно в традициите на стопанско мислене в Южна и Средиземноморска Европа, като носи чертите на стратегическите задачи за политическо освобождение на страната, за нейната модернизация и цивилизоването на българското население. Това мислене стъпва на общите за тези зони икономически принципи, най-вече икономиче-

ски либерализъм, християнската етика и здрав разум. Френската икономическа мисъл е определяща за проникването на модерните икономически и социални идеи в България.

По-късно, веднага след Освобождението, и следвайки естествената логика на създаване на минимални условия за натрупване на капитали и модернизация, българската държава осъществява политика на отвореност и свобода в стопанската си политика. Икономическият либерализъм и отвореността на българското стопанство са наложени преди всичко отвън, по силата на Берлинския договор (1878 г.): така например са съхранени ниските 8 % адвалорни мита на вноса – в сила в Отоманската империя (които постепенно започват да се покачват чак петнадесетина години по-късно). Намалената роля на държавата в стопанската сфера има и своето чисто физическо обяснение, нейният стопански апарат още не е изграден, а цялата обществена енергия е насочена в политическата и законодателна сфера. Липсата на капитал, опит и познания неминуемо изисква активност на държавата, която постепенно започва да играе ролята на колективен капиталист. Тя се опитва да стимулира икономическите и финансови нововъведения и, колкото и парадоксално да звучи – да помага на пазара.

Разбира се, държавата върши всичко това чрез видимите и невидимите механизми на преразпределяне на богатство, както и чрез борбата на различните икономически и политически интереси и групи¹⁶. Възлов момент в проявата на историческото мислене и на принципите на историческата школа е началото на 90-те години на XIX век, когато се ражда дискусиата за характера на българското стопанство, за секторите и дейностите, които трябва да станат водещи при модернизирването на страната, както и за формите на държавна намеса и национален протекционизъм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамов, Р. (2001), *Стопанският XX век на България*. Център за либерални стратегии, София.
2. Бобчев, С. (1915), Помен за Димитра В. Хранов. *Българска сбирка*, 1915, 9-10.
3. Богоров, И. (1860), Изобщо за наука занаят и търговия. *Журнал за наука, занаят и търговия*, 1862, кн. I.
4. Богоров, И. (1862), Свобода на търговията. *Журнал за наука, занаят и търговия*, 1862, кн. III.
5. Богоров, И. (1863), *Основа за направа на една фабрика да преде и тъче памук в Пловдив*. Цариград и Пловдив, печатница на Д. Паничков.

¹⁶ За подробности относно българската стопанска история виж: Аврамов (2001), Беров (1989).

6. Богоров, И. (1864), План за железен път от Бургас до Солун през Пловдив. *Турция*, бр. 6, 29 август 1864.
7. Богоров, И. (1865), *Съдружество за памучна фабрика в Пловдив*. Пловдив.
8. Богоров, И. (1971), *Българско-френски речник*, книгопечатница Л. Соммерова и др., Виена.
9. Генчев, Н. (1979), *Франция в българското духовно възраждане*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
10. Генчев, Н. (1991), *Българска възрожденска интелигенция*. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
11. Георгиев, М. (1874-1875), По народната економия. *Ступан*, I, 12, декември 1874; II, 1, януари 1875.
12. Горов, К. (1962), *Икономическите възгледи на Г. С. Раковски*. Издателство „Наука и изкуство“, София.
13. Горов, К. (1994), *Основоположници на българската икономическа мисъл и книжнина*. Университетско издателство „Стопанство“, София.
14. Дацов, Ж., (1919) Д. В. Хранов. *Летопис на Българската академия на науките*, 1919, IV.
15. Кисимов, П. (1869), Търговията у българите, *Отечество*, бр. 9, 20 септември 1869 г.
16. Кристанов, Цв, С. Маслев, Ив. Пенаков (1962), *Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик*. Издателство на Българската академия на науките, София.
17. Минцес, Б. (1900), Държавнополитическите и социално стопанските идеи в българската доосвободителска литература. Критико-библиографска студия. *Сборник за народни умотворения, наука и култура*, 1900, XVI, XVII, 2 Дял за държавни науки.
18. Мирски, К. (1875), Върху имотът. *Ступан*, II, 19-20, 15 октомври 1875.
19. Натан, Ж. (1938), *Стопанска история на България*, София.
20. Натан, Ж. (1949 [1946]), *Българското Възраждане*, София.
21. Натан, Ж. (1964), *История на икономическата мисъл в България*, Наука и изкуство, София.
22. Натан, Ж., Л. Беров, Ст. Цонев, К. Горов (1971), *История на икономическата мисъл в България*. Т. 1, София.
23. Натан, Ж. (1972), Първият български политикономист. *Д-р Иван Богоров. Материали свързани със 150-годишния юбилей от рождението му*. Изда-

- телство Хр. Г. Данов, Пловдив.
- 24.Найденев, Ив. (1869), За лична и народна самостоятелност, в. *Право*, 31 май 1869, бр. 14.
- 25.Раковски, Г. (1860), Позив за учреждение на едно българско търговско дружество. *Дунавски лебед*, I, 3, 29 септември 1860.
- 26.Раковски, Г. (1860), България в политико-икономическо отношение със Западна Европа. *Дунавски лебед*, I, 5, 12 октомври 1860.
- 27.Русев, Ив. (2008), *Раждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското възраждане*. София.
- 28.Сапунов, К. (1872), Намерението ни. *Посвещение чрез науки, промишленост и търговия*, I, I, 25 октомври 1872.
- 29.Сапунов, К. (1872 а), Земеделието. *Посвещение чрез науки, промишленост и търговия*, I, I, 25 октомври 1872.
- 30.Селимински, Ив. (1979), *Избрани съчинения*. Издателство Наука и изкуство, София.
- 31.Сукнаров, Н. (1875) Сиромашкият въпрос. *Ступан*, II, 19-20, 15 октомври 1875.
- 32.Сукнаров, Н. (1876), Средства за одомяване на фабричната индустрия у нас. *Ступан*, III, 1, януари 1876.
- 33.Трайков, В. (1974), *Георги Стойков Раковски – биография*. Издателство на Българската академия на науките, София.
- 34.Хранов, Д. (1874), Към читателите. *Ступан*, I, 1, 1 януари 1874 г.
- 35.Хранов, Д. (1874а), Известие. *Ступан*, I, 11, ноември 1874 г.
- 36.Христов, В. (1870), Историческото развитие на търговията от най-старите времена до днес, *Пътник*, бр. 4, 1 април 1870 г.
- 37.Abis, S. (2004). *Entre unité et diversité: la Méditerranée plurielle*, Fondation Méditerranée d'Etudes Stratégiques, Nice.
- 38.Astigarrá, J., J. Zabalza (2011). The German Historical School in Spain. From Erasure to Success (1870 – 1930), Paper presented at ESHET meeting, Bogazici University.
- 39.Boatça, M. (2005). Peripheral Solutions to Peripheral Development: the Case of Early 20th Century Romania, *Journal of World System Research*, 11 (1): 3-26.
- 40.Boulanger, E. (2006). Théories du nationalisme économique, *L'Economie politique*, 3 (31): 82 -95.
- 41.Cardoso, J.L. (2002). The History of Economic Thought in Spain and Portugal: A Brief Survey, *History of Political Economy*, 34 (Annual Supplement): 137-147.

-
42. Carl Brown, L. (1996). *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York.
43. Darton, R. (1971). In Search of the Enlightenment: Recent Attempts to Create a Social History of Ideas, *Journal of Modern History*, 43(1): 113-132.
44. David, Th. (2009). Nationalisme économique et industrialisation. L'expérience des pays de l'Est (1879-1939), Droz, Genève.
45. Gerschenkron, Alexander (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective, a Book of Essays*, Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
46. Faucci, R. (2000). *L'economia politica in Italia. Dal cinquecento ai nostri giorni*, UTET Libreria, Torino.
47. Greenfeld, L. (1993). *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Cambridge.
48. Heilperin, Michael (2010 [1960]). *Studies in Economic Nationalism*, The Ludwig Von Mises Institute.
49. Helleiner, E. (2002). Economic Nationalism as a Challenge to Economic Liberalism? Lessons from the 19th Century, *International Studies Quarterly*, 46 (3): 307-329.
50. Inalcik, H. (1996). The Meaning of Legacy: the Ottoman Case, in: L. Carl Brown ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 16-29.
51. Issawi, Ch. (1996). The Economic Legacy, in: L. Carl Brown ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 227-245.
52. Jelavich, Barbara (1983). *History of the Balkans: Eighteen and Nineteen Centuries*. Cambridge.
53. Lampe, John (1975). Varieties of Unsuccessful Industrialization : The Balkan States before 1914, *The Journal of Economic History*, 35(1): 56-85.
54. Manoilescu, Mihail (1929). *Théorie de protectionnisme et de l'échange international*, Marcel Girard éditeur, Paris
55. Morin, E. (1998/1999). Penser la Méditerranée et méditerranéiser la pensée, *Confluence Méditerranée*, 28 (Hiver): 33 - 47
56. Nenovsky, N. (2013). Ivan Kinkel's (1883-1945) Theory of Economic Development, *European Journal of Economic Thought*.
57. Normano, J. F. (1949). *The Spirit of Russian Economics*, Dennis Dobson Limited, Kondon.

-
58. Ozveren, E., M. Erkek, H. Unal (2011). Rival Paths of Progress within the Ottoman School of National Economy: Ziya Gokalp and Ethem Nejat, Paper presented at ESHET meeting, Bogazici University.
59. Pamuk, S. (2004). Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500 – 1800, *Journal of Interdisciplinary History*, 35 (2): 225-24.
60. Pasvolsky, L. (1928). *Economic Nationalism of the Danubian States*. London: George Allen & Unwin.
61. Peukert, H. (2001). The Schmoller Renaissance, *History of Political Economy*, 33(1): 71-116
62. Psalidopoulos, M., M. Mata, Eds. (2002). *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: the Nineteenth Century*, Rutledge, London.
63. Psalidopoulos, M., Ed. (2012). Great Depression in Europe: Economic Thought and Policy in a National Context, Alpha Bank Historical Archives, Athens.
64. Rabbeno, U. (1891). The Present Condition of Political Economy in Italy, *Political Science Quarterly*, 6(3): 439 – 473.
65. Rosenstein-Rodan, P.N. (1943). Problems of Industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe, *The Economic Journal*, 53 (210/211): 202-211.
66. Rothbard, M. (2009 [1962]). *Man, Economy, and the State with Power and Market*, second edition, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama
67. Shionoya, Y. (2001). Rational Reconstruction of the German Historical School, in: Y. Shionoya ed., *The German Historical School. The Historical and Ethical Approach to Economics*, Routledge, London.
68. Sigot, Nathalie, 2010. Utility and Justice: French Liberal Economics in the 19th Century, *European Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 17 (4), pp. 759-792.
69. Szporluk, R. (1988). *Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List*, Oxford University Press, Oxford.
70. Todorova, M. (1996). The Ottoman Legacy in the Balkans, in: L. Carl Brown ed., *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Columbia University Press, New York, 46-77.
71. Toniolo, G. (1998). *Storia economica dell'Italia liberale, 1850 – 1918*, Il Mulino, Bologna.
72. Turner, FJ (***[1893]). *The Significance of the Frontier in American History*, Penguin Books, London.
73. Zamagni, V. (2000). Southern Europe: from Periphery to the Center?, *Revue économique*, 51 (2): 303-313.

**НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ
И НА СПЕЦИАЛИЗИРАНИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ПЕРИОДИЧЕН
ПЕЧАТ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО
(В СРЕДИЗЕМНОМОРСКА ПЕРСПЕКТИВА)****Резюме:**

При формирането на българската икономическа мисъл тя се характеризира с три основни черти. Това са: либерализъм, национализъм и етически подход към икономическите проблеми. Българският стопански либерализъм е силно повлиян и инспириран от френския либерализъм на XIX век, национализмът е оправдан и разбираем с оглед борбата на българите за освобождение и заплахата от разоряване на местните занаяти от конкуренцията на вносните промишлени стоки, а етическият подход, макар и да не е уникален, има своите корени по-скоро в православие и традиционния морал, отколкото във влиянието на някаква специфична западна доктрина. Противопоставяне между посочените характеристики липсва, те по-скоро се допълват и смекчават взаимно (ако е необходимо). Българското икономическо мислене се вписва напълно в традициите на стопанско мислене в Южна и Средиземноморска Европа, като то носи чертите на стратегическите задачи за политическо освобождение на страната, за нейната модернизация и за цивилизоването на българското население.

Ключови думи: икономическа мисъл, България, либерализъм, национализъм, етика.

JEL: B1, B15, N 01.

**THE BIRTH OF ECONOMIC THOUGHT AND SPECIALIZED
ECONOMIC PRESS AMONG THE BULGARIANS IN
THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY
(A MEDITERRANEAN PERSPECTIVE)**

Abstract:

The study presents and analyses the major features of the Bulgarian economic thought at its inception in the 1850s through to Bulgaria's Liberation from Ottoman rule in 1878. The authors examine the main intellectual figures and the publication endeavours of specialised economic periodicals in the same period and discuss their specific features highlighting the fact that articles on theoretical issues make their way through slowly and with difficulties even when popularisation is their aim. The authors' main thesis is that the Bulgarian economic thought, at the point of its formation, was characterized by three basic features: liberalism, nationalism and ethical approach to economic problems. Finally, we should note two other basic features of economic thinking from that period in Mediterranean Europe and the Ottoman Empire which also had a Bulgarian dimension, i.e. the vivid and explicit presence of *eclecticism* in both the theoretical and the methodological aspect and the primary role of the French economists and the French economic thought. The last part of the paper makes an attempt to sum up and put the early Bulgarian economic thought and specialised economic periodicals into comparative Mediterranean and Balkan perspective. This allows an adequate analysis and adds to the knowledge about the spread and influence of economic ideas.

Key words: economic thought, Bulgaria, liberalism, nationalism, ethics.

JEL: B1, B15, N 01.